

NÉMETH PÁL: A török hódoltság és a reformáció kezdete Magyarországon¹

„...ha Mohács után

nem az evangéliumi prédikátor veszi föl a gondját az elárvult és kétségbeesett magyar lelkeknek, hát ugyan ki veszi föl?

Ha Mohács után

nem az evangéliumi prédikátor ad a magyar léleknek hitet, reménységet, ideált, hát akkor ugyan ki tartóztatja föl ezt a lelket, hogy a fulladásig el ne merüljön a katasztrófa nagy torának szörnyű, halálos mámorában, véres, undok fertőjében?

És ha Mohács után

nem az evangélium prédikátora emeli vala az ég felé a minden egyebektől otthagyt nemzet zászlót, hát akkor ugyan kitől telt volna ki mástól a magyar nemzeti eszmének és öntudatnak, nyelvnék és irodalomnak nemcsak a megmentése, de az ápolása, a hatalmas kifejllesztése, az etikai értékében való rendkívüli meggyarapítása is?”²

Magyarország ezeréves történelmének, nemzetünk sorsa alakulásának számos olyan vonása van, amely más népek történelmével könnyen egybevethető. Több párhuzamosság és analógia figyelhető meg, sőt sokszor még késztetést is érez az ember arra, hogy más népeknél is felfedezze s néven nevezze a miénkkel hasonló sorsot, az analóg történelmi jelenséget. Gondoljunk csak az elmúlt évek délszláv eseményeire. Az értékelő nyilatkozatokban, a történelmi folyamatot értelmező kommentárokból egyre gyakrabban jelent meg a „Szerbia Trianonja” kifejezés.

A magyar történelemnek azonban van egy különös időszaka, melyben olyan események zajlottak le, amelyek *páratlanul állnak a világtörténelemben*, bármilyen szemszögből is tekintjük őket. Ez pedig *a magyar reformáció elindulása és alakulása*. Azok a körülmények, amelyek között a magyar reformáció végbement; az a történelmi folyamat, amelynek tartalmát meghatározta, továbbá az a szerep, melyet a helvét irányú reformáció nemzetünk életében betöltött, *páratlan és egyedülálló Európa történetében*.

Egy teljesen magára hagyott ország, amelyet súlyos belviszály gyengít s területének nagy részét egy vakbuzgó; a térítés érdekében agresszív módon minden eszközt felhasználó idegen vallás és a reá épülő, világhatalmi ideológiával átítatott, nagyra törő politikai célkitűzésekkel és több évszázados tapasztalattal rendelkező kultúra birtokolja, ha testileg nem is, de *lelkileg képes volt ellenállni* az őt megsemmisüléssel fenyegető támadásoknak. Lelki, szellemi, spirituális ellenállásról van szó. Mohácsnál a testi ellenállás lehetősége és reménye szertefoszlott. A pápa és a császár, akiktől még valami segítséget remélhettek volna, külön-külön is szövetségben volt a török birodalommal. Még ha akartak volna, sem nyújthattak volna hathatós segítséget. És valójában nem is nagyon akartak. Honnan volt hát az anyagilag lerombolt országban lelki erő arra, hogy százötven évig minden külső támogatás nélkül lelkileg ellenálljon az őt leigázó muzulmán világhatalomnak?³

¹ Elhangzott a Millennium tiszteletére rendezett „A keresztyén magyar állam évszázadai – Isten igéjének fényében” című előadásorozat részeként, a Kálvin János Társaság rendezésében, a Magyar Reformátusok IV. Világtalálkozója alkalmából, a Budapest Szabadság téri Egyházközség templomában 2000. július 9-én, vasárnap délután 3 órakor. Megjelent in: Kálvinista Szemle I. kötet, 2. füzet (2001), 50–63. p. és Mikes International IV. évf., 3. szám 29–34. p. (internet cím: http://www.federatio.org/mikes_per.html)

² Révész Imre: „Tegnap és ma és örökké...” – Debrecen, 1944, 110. p.

³ A mohácsi tragédia következtében balsorsból szorongatott magyarok helyzete mélyen megindította az európai gondolkodók legjobbjait. Hajlandóak vagyunk megfelekedezni arról, hogy a halálos ítélet végrehajtását váró Morus Tamás a Tower falai mögött 1534 tavaszán és nyarán egy *Balsorsban erősítő párbeszédet* írt, amely két magyar nemes között folyik. Az istenfélő és jó humorú öreg magyar nemes, Antal és a még kiforratlan fiatal

Erre egyszerűen azt felelhetjük, hogy a keresztyénség volt a magyarság lelki támasza. Igen, *a keresztyénség, a Krisztus evangéliuma, mégpedig abban a formájában, ahogyan ez az evangélium a reformációban a magyarságot megszólította.* Mert a magyarság valójában (*mint nép és nemzet*) most találkozott először a keresztyén hit tartalmával. Külsőségeiben keresztyén volt ugyan, sőt a személyes kegyességi élet számára nagy példákat is tudott felmutatni, voltak keresztyén szentek, *volt keresztyén ország, volt keresztyén kultúra, de nem volt keresztyén a nép, nem volt keresztyén a nemzet.* Jól értsük: a magyarság mint népközösség (a nemzeti összetartozás élményében) még nem találkozott a Krisztus evangéliumával, még nem érintette meg belső világát, nem érte el lelkét a keresztyén hit tartalma. Ez csak a török hódoltság idején a reformációval történt meg. Ezért történhetett meg a csoda, amely a korabeli muzulmánok számára éppolyan különös volt, mint ma nekünk, hogy *a magyar nép a százötven éves török uralom alatt sem vette át a hódító iszlám hitét; nem muzulmánná, hanem reformátussá lett, s ugyanezért nem lett törökké, hanem megmaradt magyarnak.* És mivel reformátussá lett és szembe tudott szegülni a pápai hatalommal a további évszázadokon keresztül; nem lett németté sem, hanem később is megmaradt magyarnak. *Mélyebb és valóságosabb gyökerei vannak tehát annak, hogy a református vallást gyakran „magyar vallásnak” nevezték – hiszen a református hitvallás a nemzeti érdekekkel való azonosulást jelentette évszázadokon keresztül – , mint azt közönségesen gondolják.*⁴

A szentistváni mű, a keresztyénség felvétele a reformációban teljesedett be. A reformációban érintette meg a keresztyén vallás a magyar lelkeket. A hagyomány szerint István király Szűz Máriának ajánlotta fel az országot. *A reformációban Krisztusé lett a nép, miközben a török bitorolta az országot.*

Hogyan volt mindez lehetséges? Lássuk most már részleteiben! Mindenekelőtt ismerkedjünk meg nagy vonalakban *az iszlám vallás hatalmi ideológiájával.* Tudnunk kell, hogy az iszlám társadalomban nincs meg a vallási és a világi hatalom kettőssége. Benne „a vallás egyszerre világszemlélet, gondolkodás (-hit), törvény (-magatartás), és közösségi elv (-társadalom-szervezet). Szent és a profán, vallási és világi nem válik el benne. A tekintély és hatalom egyszerre vallási és világi. Állam és egyház azonosak – tehát nem kerülhetnek konfliktusba egymással.”⁵ Az iszlámban ezért *a világhatalmi érdek mindig vallási érdeket szolgál.* Támadó háborút az iszlám csak abban az esetben enged meg, ha az a vallás érdekével igazolható. Az iszlám terjesztése, tehát a misszió elképzelhetetlen az iszlám világhatalom kiterjesztése nélkül. Ez nem jelent feltétlenül fegyveres harcot, a *dzsihad* (szent háború) más eszközökkel is folytatható, de mindig a *Dáru’l-iszlám* (az iszlám birodalom) kiterjesztését kell szolgálnia. Az iszlám birodalom területén (Dáru’l-iszlám) kívül illetve vele szemben áll a *„Háború területe”* (Dáru’l-harb), amely még *az iszlám-hódításra vár.* A szó szoros értelmében „vár” az iszlám hódításra, hisz azokban az országokban, amelyek a Dáru’l-harb területét alkotják, az iszlám-hit terjedésének egyetlen akadálya van, ez pedig az, hogy a nem muzulmán hatalom akadályozza annak terjedését. Ezért akár fegyveres küzdelem árán is le kell küzdeni ezeket a hatalmakat, és „felszabadítani” az elnyomásuk alatt levő népeket arra, hogy most már „szabadon válasszanak” maguknak vallást, hogy *szabadon döntsenek igaz és hamis között, s így az iszlámot válasszák.* Talán egyetlen vallást sem jellemez annyira a

---

unokaöccse, Vince arról a kérdéstről folytat eszmecsere, hogy milyen magatartást kell tanúsítaniuk a török megszállás alatt élő magyaroknak. (R. W. Chambers: *Morus*, Budapest, 1971. 334.p. és Morus Tamás: *Erősítő párbeszéd balsors idején*, Budapest – Kolozsvár, 2004)

⁴ Barth Károly teljesen felületesen szemléli és ezért félreérti és félremagyarázza a „magyar vallás” kifejezés jelentését és jelentőségét, amikor ezt mondja: „Hallottam egyszer, hogy van religio hungarica, amely azonos volna a kálvinizmussal?! Nos, ez a lehetőség a keresztyénségben *meghalt.*” (Barth Károly: *Isten kegyelmi kiválasztása*, Debrecen, 1937. 40.p.) Barthnak eszébe sem jut, hogy ennek a kifejezésnek sohasem volt teológiai jelentősége és tartalma, hanem teológiától független, teológiailag teljesen közömbös tömörítése egy többévszázados nemzeti történelmi tapasztalatnak.

⁵ Tomka Miklós: *Világvallás – világhatalom: iszlám* (Vigilia, 1984/10. 743.p)

missziói optimizmus, mint az iszlámot. Ezt a missziói optimizmust az a meggyőződés táplálja, hogy minden ember természetes hajlammal születik erre a világra. Csak azok a viszonyok rontják el, teszik tönkre, csonkítják meg emberi mivoltában, amelyekbe beleszületik. Ezt a mondást szokták idézni Mohammed ajkáról: „*Minden újszülött természetes hajlammal jön a világra. A szülei azok, akik zsidóvá, keresztyénné vagy mágussá teszik. Mint ahogy az állattól is természetes épségű utód származik. Láttál-e már olyat, hogy egy állat mesterségesen megcsonkított orral szülessen?*” Tehát az uralkodó társadalmi, vallási, politikai vagy gazdasági viszonyok és az ezeknek megfelelő neveltetés formálja az embert azzá, ami. A zsidó környezet zsidóvá, a keresztyén környezet keresztyénné, a dualista vallási környezet a neki megfelelő értékek szerint kényszerűen alakítják ki az ember jellemét. Kényszer alatt nem lehet szabadon dönteni az igazság mellett, nem lehet szabadon az igazságot (értsd: az iszlámot) választani. Az iszlám világhatalom a maga előretörésével és kiterjedésével ettől a kényszertől akarja az emberiséget megszabadítani.

Az iszlám birodalom legtöbbször nagyobb, mint a világnak a muzulmánok által lakott területe. A Dáru'l-iszlám területén élhetnek nem-muszlimok is. Élhetnek zsidók, keresztyének, zoroasztriánusok (mágusok), mandeusok (szábiusok), tehát olyanok, akik valamilyen módon elfogadják az egyistenhitet és valamilyen formában a „szentírásra” (a Bibliára vagy bibliai ihletésű ill. vele kapcsolatba hozható apokrif iratokra) tudnak hivatkozni. Nekik respektálniuk kell az iszlám birodalom érdekeit, tiszteletben kell tartaniuk az iszlámot és vallási szokásait. *Életüket és vagyoni biztonságukat adófizetés fejében az iszlám hatalom garantálja*, de sohasem lehetnek teljes jogú polgárai a birodalomnak. Vallásukat szabadon gyakorolhatják, missziói szabadságukat az iszlám pillanatnyi vallási érdekei szerint korlátozzák, egyikét jobban, másikét kevésbé. Ők képezik az iszlám oltalma alatt élő *nem-muszlimok (ahlu`dz-dzimma, mu`áhadún)* csoportját, akiknek jogait minden tekintetben az iszlám érdekeinek rendelik alá.

A Korán megkülönböztetett bánásmódot ír elő a zsidókkal és keresztyénekkal szemben. Mohammed a következő isteni kijelentést kapta: „*A Szentírás embereivel (zsidók és keresztyének) csak tisztességgel vitázzatok – kivéve azokat, akik közülük gonosztevők! Így szóljatok: Hiszünk mindabban, ami nekünk és tinektek kijelentetett! A mi Istenünk és a ti Istenetek egy és ugyanaz és mi Neki adtuk át magunkat.*” (Korán 29,46) A keresztyénekről pedig a következő figyelemre méltó kijelentést találjuk a Korán másik helyén: „*Az emberek közül legellenségesebbnek a hívőkkel szemben a zsidókat és a pogányokat fogod majd találni. A hívők iránti szeretetben pedig a legközelebb azokat találod, akik azt mondják: Mi keresztyének vagyunk! Ez azért van, mert papok és szerzetesek vannak közöttük s mivel nem felfuvalkodottak. És amint meghallják, ami a Küldöttnek kijelentetett, látod, hogy könnybe lábad a szemük afelett, amit már korábban megismertek az igazságból. Így szólnak akkor: Urunk! Hiszünk! Jegyezz fel minket a hitvallók közé!*” (Korán 5,82, 83)

Ezekből a mondatokból már első olvasásra is világos, hogy az Ó- és Újszövetség népét (ahlu-l-kitábejn) az iszlám nem tartja magától teljesen idegennek, sőt úgy tekint rájuk, hogy ők is isteni kijelentés birtokosai és ezért közük van az igazsághoz. Különösen áll ez a keresztyénekre. Ők azok, akik lelkileg legközelebb állanak a muszlimokhoz, sőt a Mohammed szájából elhangzó isteni kijelentés hallatára könnybe lábad a szemük, mert gyakran ráismernek a nekik már korábban kijelentett igazságra. Arról van tehát szó, hogy nemcsak az iszlám tekint a keresztyénségre úgy, mint hitbeli elődjére, mint ugyanannak az isteni kijelentésnek és vallási hagyománynak birtokosára, hanem a keresztyének is meghatódva döbbennek rá, hogy az iszlám sok tekintetben folytatása annak, ami nekik a Szentírásban kijelentetett.

Fontos ezeket tudatosítanunk pontosan azért, hogy ne lepődjünk meg a Magyarországon hódító iszlám magatartásán akkor, amikor abban nincs semmi meglepő. A történészek sokszor túlzottnak érzik a törökök türelmességét épp vallási tekintetben. Különösen meglepőnek

találják a muzulmánok magatartását a reformáció vallási mozgalmával szemben. Többen úgy próbálják feltüntetni ezt a magatartást, mintha a törökök támogatták volna a reformációt, ugyanakkor üldözték volna a katolicizmust. Ez félreértésen alapuló túlzott leegyszerűsítése a valóságnak.

Az igazság mégis az, hogy a Magyarországon berendezkedő török ha elvben nem is, de gyakorlati érdekeire tekintettel tényleg különbségeket tett a felekezetek között. Erre azonban szinte mindig pillanatnyi praktikus megfontolás vezette, sohasem valamilyen elvi vagy teológiai meggyőződés. Az iszlám-török birodalom elvi álláspontja mindig is az volt, hogy a keresztyénség, bármely formájában jelentkezzék is, az iszlám által meghaladott s ezért tévelygésnek ítélt vallási állapot, amelyet előbb vagy utóbb az iszlámnak kell felváltania.

A törökök vallási türelmességéről terjedő híreknek a korabeli félelmek is szárnyakat adtak. Luther nyomán ugyanis erős volt a német protestánsok érdeklődése a törökök magatartása iránt, hisz őket az Antikrisztussal azonosították. Maga Luther számtalan szállal kötődött a középkorhoz, különösen annak félelmeihez. Rögeszmésen foglalkoztatta az ördög, az Antikrisztus és a közeli világvége. Az Antikrisztust a középkorból örökölt módon a pápával azonosítja. Mohammedet és az iszlámot – Damaszkuszi Szent Jánoshoz hasonlóan⁶ – az Antikrisztussal kapcsolatos erőnek tekinti. Az *Asztali beszélgetések* így rögzítik Luther álláspontját: „Az Antikrisztus megtestesülése egyaránt a pápa és a török, mivel az ember is testből és lélekből áll. *Az Antikrisztus lelke a pápa, teste a török*, aki testileg támadja az egyházat, amaz lelkileg. Ugyanis mindkettő egy úrtól van, az ördögtől, mert a pápa hazug, a török gyilkos.” Némileg árnyaltabban nyilatkozik később: „Én általában úgy vélem, hogy *a pápaság az Antikrisztus*, és ha valaki hozzá számítja a törököt, a pápa az Antikrisztus lelke, a török az Antikrisztus teste. Mindketten segítik egymást megfojtani: ez testileg és karddal, az tanítással és lélekkel.” Műveiben azonban Luther a törököt inkább „*Isten ostorának*” (flagellum Dei – vö. Ézsaiás 10,26) nevezi. A *Schmalkaldeni cikkek*-ben egyedül a pápát tartja Antikrisztusnak: „*a pápa az igazi Antikrisztus vagy Ellenkrisztus, aki szembehelyezkedett Krisztussal, és magát Krisztus fölé tolt, mert nem akarja, hogy a keresztyének hatalma nélkül üdvözüljenek.*” Valójában nem is annyira Luther, mint inkább követői (a legjelentősebb közöttük Melanchthon) vezették be a pápából és törökből álló duális Antikrisztust.⁷

A török magyarországi jelenléte Európában sokak számára az Antikrisztus megjelenését és a végidők közeledtét hirdette. Hatalmas érdeklődéssel fogadtak tehát minden olyan hírt, amely hitelt érdemlő módon a török által elfoglalt magyar területekről érkezett. Különösen akkor, ha ezek a hírek meglepetést okoztak a várakozásokhoz képest. Igazi meglepetéseket éppen a jó hírek váltottak ki.

1543. december 8-án így ír Batizi András Eperjesről Melanchthonnak: „*Mihelyt megérkeztem Magyarország határához, egy jó embertől értesültem, hogy azok a keresztyén testvérek, akiket a hamisítatlan vallás mintegy áthatott a török alatt, mindeddig békeességben élnek... A basa a mi vallásunknak inkább kedvez, mint a pápistákénak.*” Gyalui Torda Zsigmond szintén Eperjesről írja 1546. december 25-én: „*Tudd meg, hogy a török fennhatósága alatt szabadabban hirdethetik mindenütt az evangéliumot, úgyhogy Isten igen*

⁶ Damaszkuszi Szent János (meghalt 749-ben), az omajjádák uralma alá tartozó Damaszkuszban született 675 körül, apja a kalifa hivatalnok volt, s apja után rövid ideig ő is adófelügyelő (*logothetés*) volt, de hivataláról hitbéli okok miatt lemondott. Egyik jelentős művében, amelyet a eretnkségekről (*Peri haireseón*) írt, a 100. fejezetben mint keresztyén eretnkségről emlékezik meg az iszlámról. Az iszlámot így nevezi: „*laoplanész thrészkeia tón Iszmaélitón*” – magyarul: az iszmaeliták népeket tévelygésbe vivő vallása, ami nem más, mint a „*prodromosz tou Antikrisztou*” – „az Antikrisztus előfutára”. Vö. Németh Pál: *Az írás és az olvasás felelőssége*, Mundus, Budapest, 1998., 174.p.

⁷ Részletes tanulmányt szentel a kérdésnek Botta István „Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére” in: *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből* (szerk.: Fabiny Tibor) Budapest, 1984. 51-65.p. Vö. még Bernard McGinn: *Antikrisztus – Az emberiség kétezer éve a gonosz bővületében* – AduPrint, Budapest, 1995. 219.p.

nagy jótéteményének kell mondanom, hogy e földet meghódoltatni engedte, mert ha bár testileg szolgálnak, de bizonyára fénylik előttük az evangélium ama nagy világossága és a lélek legteljesebb szabadsága, amit a mi királyaink, ha kezükbe kerülne a főhatalom, fegyverrel és börtönnel akadályoznának.” 1551. október 10-én pedig így ír: „A törökök senkit sem kényszerítenek a mohamedánizmusra, de ha valaki önként, vagy a Sátán ösztönzésére azok gyülekezetéhez szegődik, azt körülmetélik. A templomokban megengedik az Isten igéjének hirdetését és megengedik a kegyes szertartások gyakorlását, sőt legnagyobb részben a mi vallásunkat felkarolják. Nagy mindenütt az Isten igéje után való szomszédhozás. Hirdetjük, hogy ezzel a korról nem szűntek meg a csodák. Vajon nagyobb és nyilvánvalóbb csoda lehet-e, mint midőn az Isten ezer veszély közt nemcsak megőrizte az egyházat, hanem messze kiterjesztette és midőn úgy látszik, hogy a világ legyőzi, akkor mutatja meg leginkább a hatalmát. A mi fejedelmeink fegyverekkel és erősségekkel akarták ostromolni a Krisztus dicsőségét, azért az Isten odavezette a törököket, akik szabadon megengedték a mennyei tudománynak követését, ami által az történik majd, hogy a nép az igaz Isten ismeretére eljut, amelyre külső bajok által, mint valami kéz által vezetetik. Óh kibeszélhetetlen isteni könyörületeség! Elnyomott minket bűneinkért, mivel igazságos, ezért nyomorúság által, mintegy korbáccsal figyelmeztet magára és hív bűnbánatra. Ezután a szorongattatás közepette megnyitja kegyelmének kimeríthetetlen forrását és kincstárát.”⁸

A török korra vonatkozó legismertebb híradások közé tartozik az a levél is, amelyet 1551. június 20-án írt Laskórol Sztárai Mihály Tuknai Miklósnak. Ez a levél nagyon fontos dokumentuma a reformáció terjedésének és a reformátorok munkálkodásának. Bepillantást nyerhetünk a török uralom alatt élő egyház helyzetébe. Ezt írja Sztárai: „Kedves Miklós! Megkaptam leveled, melyben kérsz, hogy Isten igéjének összes előhaladása és gyümölcsözése felől tudósítsalak nemcsak téged, hanem a Bécsben és Bécsen túl élő testvéreinket is és titeket is részesévé tennélek a közös örömmek. Bizony nem férne a levélbe, ha az egyes dolgokat le akarnám írni, ezért csak a kiemelkedőbb dolgokat veszem sorra. Hét éve elmúlt már, hogy én Isten akaratából a török uralom alatt álló Alsó-Baranyában – elsőnek és egyedül – Laskó városában, mely egy magyar mérföldre esik Eszéktől, az Úr igéjét hirdetni kezdtem és már innen és túl Dunán és Dráván, az Úrnak gazdag és már nagyon megért gabonájának aratására jött többi atyafiakkal és a Szentlélek segítségével 120 egyházat alapítottam, amelyek közül mindegyikben egy értelem szerint hirdettetik és fogadtatik az Úr igéje és pedig oly nagy tisztasággal, hogy sokan állítják, miszerint jobban szervezett egyházakat azoknál sem láttak, akiknél az Úr igéje ide s tova 30 év óta hirdettetik. Semmi dicsőséget nem követelünk e dologban magunknak, hanem az egész Isten hatalmának tulajdonítjuk. Mert az Úrtól lett e dolog és csodálatos a mi szemünk előtt, hogy nemcsak tőlünk magyaroktól, hanem minden más népektől is megvetett Krisztus legyen szegeletköve a török zsarnokság által letiport és más nemzetektől legkisebb segéllyel sem gyámolított Magyarországnak. Legyen azért hála az Istennek, aki a szolgaságban szabadságot adott nekünk, az alacsony állapotban nemességét, a Krisztus ellenségeinek győzelme alatt diadalmat a halálon és pokolon. Mert mi úgy ítéljük, hogy e világon Istentől azért dorgáltatunk, hogy e világgal el ne kárhoztassunk, amiként Dávid is énekli magáról: Jómra lőn nékem, hogy megaláztál engem, hogy megtanulnánk a te parancsolatodat.”⁹

Se szeri se száma azoknak a beszámolóknak, amelyekből kiderül, hogy a törökök nemhogy nem akadályozzák, hanem még mintha elő is segítenék az evangélium terjedését. Persze az örömteljes beszámolók kissé viszonylagosak, hiszen mindig hozzá kell gondolnunk azt, hogy azokon a helyeken, ahol nem a török az úr, „ahol a pápa és főpapok uralkodnak”, ott nehezebb helyzetben van a reformáció, mint a törökök által megszállt területeken. „Sokan azt mondják – írja Fejérthóy János kancellár 1551. október 10-én Melanchthonnak – , hogy török

⁸ Földváry Antal: *A magyar református egyház és a török uralom* – Budapest, 1940., 153-154.p.

⁹ Földváry i.m. 156-157.p.

földön a keresztyénekkal összeelegyedett törökök a szent gyülekezetekben megjelennek, ami az előző századokban hallatlan dolog volt; ebből könnyűszerrel azt sejtem, hogy a törökök, ha és amennyiben idejekorán meg nem semmisítetnek, a keresztyén hitet rövidesen elfogadják már. Nem lehet eléggé csodálkozni azon a tényen, hogy valahányszor a keresztyén lelkipásztorok a pápista papokkal a törökök bírái és előljárói előtt perlekednek, a határozatot mindig az Isten evangélioma javára mondják ki.” Hasonlót találunk Huszár Gál levelében is, aki a pápás egyház hatalmaskodásairól szólván megjegyzi, hogy „*az egyházak szolgálói közül senki sem kerülheti el a kegyetlen üldözést azon a részen, hacsak a török hódoltságba vissza nem vonul. A török ugyanis azokon a helyeken, amelyeket birodalmaként meghódított, valóban annyira kedvez az evangéliom szolgálóinak és olyan emberségesen bánik velük (kétségtelen, hogy ez Isten akarata), hogy soha sem nyugtalanítja őket. Sőt gyakran megtörténik, hogy maguk a törökök csapatostul jelen vannak az istentiszteleten addig, amíg a keresztyén néphez intézett beszéd tart, de mihelyst az úrvacsora elkezdődik, eltávoznak.*”¹⁰

Gyalui Torda Zsigmond 1551-ben írt levelében arról is beszámol Melanchthonnak, hogy „*a budai basa levelet küldött titokban a debreceni vezetőknek, akik doktorok és papok, amelyben nemcsak biztonságot, hanem jutalmat ígér, ha az ő felügyelete alatt levő országrészekre akarnak bevándorolni. Ugyanakkor a török uralom alatt levő egyházak pásztorai is írtak a mi papjainknak, akik Debrecenben összegyűltek. Azt írják ebben a levélben, hogy amint tehetik, menjenek hozzájuk a hódoltsági területekre, mert nem középszerű az a reménység, hogy a törökök a mi vallásunkra fognak térni.*”¹¹

Ha a levelek tartalmát össze akarjuk foglalni, azt mondhatjuk, hogy a török hódoltság területén a reformáció hívei nagyobb biztonságot élveztek, mint a katolikus egyház által befolyásolt területeken. Ennek lehetnek tisztán politikai okai is, de kétségtelen, hogy a muzulmán törökök nagyobb rokonszenvvel viseltettek a reformáció egyszerű bibliás hite és képnélküli kultusza iránt, mint a katolicizmus pogányos egyházi hagyománya és emberábrázolásokban, szentek tiszteletében bővelkedő templomi kultusza iránt. A reformáció nem lépett fel politikai erőként, hanem kizárólag vallási megújulási mozgalom volt. Így nem sértette az iszlám politikai hatalmi ambícióit, mint a világhatalomként fellépő pápaság. Ezért volt az, hogy az elnéptelenedett területekre szinte csalogatta a török a prédikátorokat és a református lakosságot. A reformátorok azonban Isten büntető és egyben kegyelmes eszközének tekintették a török jelenlétét, aminek Isten úgysis véget vet egyszer.

Figyelemre méltó, hogy a beszámolók sohasem tekintik a törököt még taktikai szövetségesnek sem. Szerintük a török Isten büntető eszköze. A török miatti szenvedésekkel Isten csak a megtérés szükségességét és sürgősségét teszi hangsúlyossá. Az iszlám jelenléte csupán ideiglenes. Isten vagy eltörli őket a föld színéről, vagy pedig ők is az igaz keresztyén hit követői lesznek. Meglepő, hogy a reformáció híveire is átragadt az iszlámra annyira jellemző missziói optimizmus, és komolyan számoltak azzal, hogy a reformáció terjedése nem áll meg a magyar népesség határainál, hanem még a muzulmánokra is áterjed, akik majd önként áttérnek az evangélium szerint reformált keresztyén hitre.

Nem lehet eléggé hangsúlyozni azt, hogy a reformáció teológusai mindennek ellenére *nem tettek semmiféle teológiai engedményt* – még gesztus formájában sem – az iszlám számára, hogy ezáltal a törököket saját vallásuknak megnyerjék.

Világosan látták azt a hatalmas pusztítást, amit a törökök véghezvittek az országban. Beszámolnak a szegénységről és a magyar területek elnéptelenedéséről. Ahol „*a Mahumet káromkodó tudománya uralkodik, a keresztyénségnek csak a galléra sem maradt meg*”...”*Harmadrésze hát az embereknek az ecclesiákhoz képest megöletett.*” (Szathmári Ötvös István). Akik egykor boldog napokat láttak, most a „boldogtalanságnak setét étszakájában botorkáznak” (Czeglédi István). A török egyáltalán nem kímélte a magyar népet.

¹⁰ Földváry i.m. 158.p.

¹¹ Draskóczy László: *A magyar keresztyénség külmisziói szolgálata* – Budapest, 1940., 41-42.p.

„Valóban keserűséges napra juttatta Isten a Magyar Hazát”. Méliusz a törököket „Mohácsi ördögnek” nevezi, akik a Krisztust „csufolják, pükdüszik”. „Vérszopók, vérontó hóherék”, akik Isten ítéletét vonják magukra: „a szentek vééréért el kell vesznetek, mert drága a szentek halála”.¹²

Már a kezdet kezdeténél hitviták alkalmával gyakran elhangzott az azóta is megismétlődő vád, hogy a török veszedelem oka a reformáció volt és Luther Márton tehető elsősorban felelőssé érte. Magyar István, amikor „Az országokban való sok romlásoknak okairól” értekezik, határozottan elutasítja ezt a vádat: „Annak okáért, miért hogy az mi megkeseredett szerelmes hazánkbeli sok pusztaságoknak is valami megtapasztalható cégéres okai vadnak, jer, lássuk meg, mi legyen ennek valóságos oka, hogy az pogányok mirajtunk ily nagy diadalmot vötenek, mi pedig napról napra édes országunkkal, ékes városinkkal, sok jövedelmű pispökségünkkel és szerzetünkkel s polgári rendünkkel fogyatoztunk. Luther Mártont mondgyák sokan az ő tudományával ennek okának lenni, de mely hamis legyen, kitetszik ide hátrább nyilvánban. Hiszem ha Luther volna ennek az oka, hát akkor lenni is kellett volna, mikor ez romlások kezdettének, mert causa prior est effectu, előbb köll az kútfőnek az ő folyásánál lenni. De nem volt még akkor Luther Márton ez világon, mikor immár régen megáztatta keresztyén vérben fegyverét az pogánság: mert vagyon immár több kilencszázhatvan esztendejénél, hogy Mahomet vallásán való pogányok pusztítani kezdették az keresztyén országokat, olykor, mikor még csak híre sem volt Luthernek, nem hogy okot adott volna ez ínségekre.

Más okai vadnak tehát az keresztyének romlásának, olyak, mellyek Luther Márton előtt is voltak, mellyeket, ha szabadulásunkat kívánjuk, valaha immár meg kell ismernünk és el kell távoztatnunk.”¹³ Czeglédi István is azt vallja, hogy ha a magyar nép elhagyja bűneit és bűnei helyett a Krisztushoz ragaszkodik és a Krisztus szavára mond áment, akkor

„Nem lesz ugy a török
Ez hazában örök”

„A magyar református igehirdetés első megszólalásai már amellet tettek bizonytságot, amiről több, mint egy századon át minden későbbi terméke is tanúskodik: a tiszta Ige prédikátorai a törökkel való szövetkezést sohasem tekintették másnak, mint keserves és ideig való világi kénytelenségnek, sohasem szüntek meg a rájukbízott lelkekbe belevésni, hogy a magyar sors a Krisztus zászlójával együtt áll vagy esik és sohasem lankadtak meg annak várásában, hogy Krisztus – amint megígérte – végtére is szétszórja a Góg és Magóg hadait és megtöri az ős Kígyó, az antikrisztusi pogányság fejét.”¹⁴

A reformátorok ugyanis hamar észrevették, hogy a törököknek igenis van missziói öntudata és tevékenysége, de ezt fokozatokban valósítja meg. Az iszlám birodalom soha semmi körülmények között nem szüneteltette, nem függesztette fel és nem adta fel missziói-térítói célkitűzéseit. (Legfeljebb taktikai okokból rejtegette vagy csak színlelte, mintha lemondott volna missziói ambícióiról, ha aktuális politikai érdekei így kívánták.) Ez a hódoltság bizonyos területein elég hamar nyilvánvalóvá lett.

Thuri Farkas Pál, a híres tolnai iskola rektora „Idea Christianorum Hungarorum” címmel egy irodalmilag jól szerkesztett levelet írt a török hódoltságban lakó keresztyén magyarok életéről. A levél évtizedek múlva két különböző kiadásban is megjelent. A történészek túlzónak tartják egyes állításait a törökök erőszakos térítéseiről, de akik ismerik az iszlám missziói felfogását és politikai történetét, azoknak épp az tűnik fel, hogy Thuri Farkas Pál mennyire világosan és a valóságnak megfelelően látta a korabeli iszlám politikai és vallási berendezkedését. Ezt írja: „Először is minden vidéken kihirdetteti, csak az uralomért s nem a

¹² Földváry i.m. 17-18.p.

¹³ Magyar István: *Az országokban való sok romlásoknak okairól* - Magyar Helikon, Budapest, 1978., 28-29.p.

¹⁴ Dr. Révész Imre: Méliusz igehirdetéséről in: Melios (Juhász) Péter: *A Szent Pál apostal levelének mellyet a Colossabelieknek írt predicatio szerént való magyarázatja*. 21.p.

vallásért harcol, nem törődik azzal, hogy alattvalói milyen istentisztelettel élnek, csak az adót fizessék meg az ő szokásos kiváltságaik szerint. Ez az álnokságok első foka és a habozó jobbágyok meghódolását ezzel nyeri meg. Másodszor, ahol a meghódolás már megtörtént, mint az én szülőföldemen, Thuron is, egy darabig józanságot színlel. Mégis ha bármily jelentéktelen okból kegyetlenül megölik a szubasit (alsóbb rangú török rendfenntartó tisztviselő) vagy tisztet, eközben azért az adó emelkedik a már felhozott hihető okból. Harmadszor, ahol egyszersmind állandó tartózkodásra is van alkalom, mint itt Tolnán, először szétzavarja a világi kormányzatot és török hatóságot szervez, és pedig a bírói tisztet a kádia, a bilincse és börtönre méltó dolgok látásáért vagy hallásáért az utcákon mindenfelé járkáló poroszlók főtisztjének hivatalát az emeng, az adószedőét viszont a szubasi, amandar foglalják el. Azt kérdezed, hogyan törekszenek ezek a zsarnokság fő céljára, miként kényszerítik az alattvalókat az ő vallásukra? E rettenetes nemzetség a maga nemében a kígyónál is ravaszabb, tekintettel van a soron levőkre, akiket majd egykor fel fog falni. Országos rendelettel senkit sem kényszerítenek e cselekedetre, de a harmadik fokozat mindenütt annyira általános, hogy csak kevéssé különbözik a rendeletről. Nyilvánosan teljes szabadságot, teherviselés alól való mentességet és bármely gonosztett elkövetésére szabadságot hirdetnek azok számára, akik alávetik magukat a körülmetélésnek. A többieket elviselhetetlen terhekkel sanyargatják... Itt mindennek török szaga van, a szokások, a ruházat, minden idegen dolog újnak látszik. A nép nyelve több mint felerészben török... Mikor a harcok szerencsétlen kimenetelét tapasztalják, minden dühüket legott az egyházi emberekre zúdítják. Azt mondják, hogy ezek az okai a vereségeknek azáltal, hogy öellenük az Istenhez ellenséges imádságokat ontanak. Ilyen váddal tisztelendő püspök urunk (Sztárai Mihály tolnai lelkész) hátrakötözött kezekkel háromszor állott lefejezés előtt, de Isten őt eddig csodálatosan megoltalmazta. Éjjel-nappal fondorkodnak és cselet szönek, hogy azokkal a papokat és iskolákat elpusztítsák. Mert ezek az okai annak, hogy kevesebb magyar lesz törökké, mint amennyien áttérnek hozzánk...¹⁵

Thuri Farkas Pál leveléből világosan látszik, mennyire idegesítette a törököket a reformáció terjedése és az iszlám sikertelensége. Mert amikor úgymond biztosították a „szabad választás lehetőségét” alattvalóik számára, akkor a magyar nép nem az iszlámhoz csatlakozott, hanem a református keresztyénséghez. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak áttérések az iszlámra. Sokan vették fel a hódítók vallását, de ezek személyes behódolások voltak. A magyarság mint nép és nemzet s mint társadalom érintetlen maradt, 150 esztendőn át töretlenül ellenállt a hódító iszlámnak.¹⁶ *És ehhez az ellenálláshoz a lelki és szellemi erőt a református keresztyénség adta számára. A református egyház és a magyar nemzet sorsa tehát már a reformáció kezdeténél elválaszthatatlanul összeforrt. És ennek az összeforrottságnak a nyomait azóta sem sikerült eltüntetni vagy letagadni.*

¹⁵ Kathona Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből* – Budapest, 1974., 66-70.p.

¹⁶ Gondoljunk itt Balassa Jánosnak, Balassa Bálint édesatyjának, a hírneves végvári vitéznek felejtethetlen szavaira, melyeket 1555-ben katonáinak mondott: „*Jól tudjátok, hogy a török országunk egyes részeit ugyan elfoglalta, de inkább csak háta mögött hagyta, mint meghódította. Hiszen saját intézményeit, saját törvényeit behozni nem bírta s kénytelen eltűnni, hogy azon részek a maguk szervezetében maradjanak, és hogy a maguk statútumaival éljenek!*” (Takáts Sándor: *Régi idők, régi emberek*, Atheneum, Budapest, é. n. 129.p.)